

Opponensi vélemény Krekó Péter “Manufacturing Ignorance. Conspiracy Theories and Epistemic Relativism in Hungary and Beyond” címmel akadémiai doktori cím elnyerése érdekében benyújtott értékezéséről

Az értekezés 90 %-ban már különböző rangos tudományos lapokban megjelent tanulmányok anyagából építkezik, ami megkönnyíti az opponens dolgát, hiszen az olvasott szöveg nagy része már átment a szigorú peer reviewerek szűrőjén.

Az egybe szerkesztett tanulmányok alapján az olvasó átfogó képet kap az episztemológiai értelemben bizonytalan, bizonyíthatatlan vagy bizonyíthatatlan vélekedések kurrens szociálpszichológiai kutatása során felmerülő alapvető elméleti kérdésekről és állításokról. Elismerésre méltó a szerző szakirodalmi tájékozottsága, mely nem merül ki az áttekintett művek taxonomikus felsorolásából és kivonatfásából, amire ma már a mesterséges intelligencia programok is képesek. Krekó a szakirodalmi forrásokat egybevetve csiszolt fogalmisággal tesz különbséget a disszertáció elméleti háttérében kulcsfontosságú fogalmak között, világosan elkülönítve az áltudományt, az episztemológiai értelemben vett relativizmust, és a szándékos megtévesztést.

A hiszékenységet különböző okokból kihasználó hamis tudattartalmak válfajait a szerző sok szempontú elemzésnek veti alá, elejét vetve ezáltal a leegyszerűsítő, a jelenségek lényegi megértését ellehetetlenítő értelmezéseknek. A hamis tudattartalmak belső szerkezeti jellemzőinek tárgyalása mellett egyúttal figyelmet szentel a külső meghatározó tényezőknek, melyek forrása a történelmileg meghatározott szocio-kulturális háttér.

Az elméleti kifejtések sosem öncélúak, minden egyes tárgyalt téma esetében kiindulási pontot jelentenek a kvantitatív kutatómódszertani kánonnak megfelelően végzett em-

pirikus kutatás számára, miáltal az elméletből levezetett állítások átmennek a bizonyítás próbáján.

A disszertáció szövege példaszerűen jól strukturált, az egyes fejezetek logikusan kapcsolódnak egymáshoz, miközben mindegyik fejezet önállóan is megáll a lábán, és a következtetés is egyértelmű.

Az első fejezetben a szerző három magyarázati lehetőséget is felkínált annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy mi miatt hajlamosak egyes emberek arra, hogy hamis vélekedéseknek adjanak hitelt, szemben az igaz állításokkal, melyeket viszont nem hisznek el. A fejezet első részében a szerző a hiszékenység forrásaiként a csoportkohézió alapján szerveződött identitást, a kognitív lustaságot, és a kulturális társadalmi hatásokat mutatja be. A fejezet második részében a disszertáció egészében tárgyalt témakör szempontból kulcsfontosságú összeesküvés elméletek működési módját írja le, ami magyarázza, hogy miért és hogyan hatnak oly könnyen a hívőkre az összeküves elméletek, s mi tántorítja el őket a racionális, tudományos magyarázatoktól.

A második fejezetben az általánosságban elemzett összeesküvés elméletek elfogadottságának közép-és kelet európai térségben mutatkozó megkülönböztető sajátosságait tárgyalja a szerző, ami lehetővé teszi az összehasonlítást a nyugati világ más térségeiben ugyancsak széleskörűen hódító összeesküvesi elméletek elfogadottságát magyarázó tényezőkkel. Érdekes esettanulmány a rendszerváltást követően Magyarországon népszerű "Rózsadombi összeküvés" -ről szóló betét, amit közép-európai térségben mindmáig hatásos paranoid összeküvés elméletek bemutatása követ, melyek sorában különösen tartósak az antiszemita ihletésű összeesküvesi elméletek .

Szociológiailag pontos a szerző kifejtése arról, hogy a politikai összeküvés elméletek társadalmi talaja a frusztrált, lecsúszó vagy lecsúszástól tartó populáció, amit a hatalom akarásában kérlelhetetlen politikai erők nem restek kihasználni.

A harmadik fejezetben a szerző a tudományellenesség köntösében megjelent hamis kognitív tartalmak kutatási eredményeit foglalja össze, különös tekintettel a COVID járvány idején Magyarországon és Európában széles körben elterjedt anti-tudományos nézetekre. A pandémiát súlyosbította a tévképzetek Z. Karvalics László által találóan “infodémiának” nevezett terjedése, melyek kétségbe vonták a koronavírus által okozott betegség kórtanát, a járvány terjedésének megakadályozására tett intézkedéseket és betegség megjelenését megelőző vagy a már kialakult betegség tüneteit enyhítő vakcina terápia hatékonyságát. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a COVID járvány során keletkezett tévképzetek és a korábban már részletesen elemzéseit összeküvés elméletekre való fogékonyság között eltérhetetlen volt a kapcsolat. A fejezet segít megértetni a sok tekintetben még ma is velünk élő COVID járvány tragikus következményeit.

A negyedik fejezet az “igazságon túli világ” problematikájával foglalkozik. Jól megalapozott útmodell szemlélteti az álhírekre való fogékonyság és a párhovatartozás közötti kapcsolatot. Nem meglepően a kutatás eredményei azt mutatták, hogy a párhovatarozás és az éppen regnáló kormánnyal kapcsolatos árhírekre való fogékonyság összefügg. A kormánypártiak a pozitív, míg a kormányellenesek a negatív kormánnyal kapcsolatos álhiteket hitték el inkább. Fontos eredmény, mely szerint az összeküvéselméletek igazságába vetett hit viszont kevésbé játszott közre a kapcsolat létrejöttében. Egészében az derült ki, hogy a magasabb fokú analitikai gondolkodásra való készség csökkenti a hamis hírek elhívására mutatott hajlandóságot, jóllehet a politikai töltés hamis hírek esetében a párhovatartozás számít igazán.

A második, harmadik és negyedik fejezet meggyőzően bizonyította, hogy az összeküvés elméletek, a tudományellenes nézetek és a hamis hírekre való fogékonyság nem az egyéni tudatban egymástól elszigetelten jelentkező tudati jelenségek, hanem egységbe szervezett kollektív eredetű tudati minták származékai. Az ötödik fejezet e felismerés jegyében a tényeket semmibe vevő relativista megismerési gyakorlatot elemzi, azt hangsúlyozva “hogy amikor az észlelésben már semmit sem mutatkozik igaznak, mert minden narratíva lehetséges, akkor a bizonyított állítás és a vélemény közötti határ eltűnik. Ebben az értelemben a tények relativizálása egy olyan kognitív klímát hoz létre, melyben az érdekek által motivált tudatlanság virágzik.” (119.o)

A fejezet érdeme, hogy a tudatlanság kultúrájának kialakulásában szerepet játszó tényekkel szemben mutatott szkepszis gyakoriságát közép-kelet-európai összehasonlításban mutatja meg. Az összehasonlítás alapján azt mondhatjuk, hogy a tényekkel igazolható objektív igazság elutasítása a vizsgált országok mindegyikében (Bulgária, Csehország, Szlovákia és Magyarország) nagy arányú, ám Magyarországon nyugtalanítóan magas (56 %, szemben a másik 3 országban talált egy harmadik közeli arányokkal) Ennek oka a szerző szerint a média által közölt tartalmak iránti bizalmatlanság. (Az adat 2024-ből való.)

Kreko Péter nem elégszik meg a felvilágosodás szempontjából hervasztó elméleti és empirikus eredmények bemutatásával. A hatodik fejezetben a társadalmi nyilvánosságban tudatosan terjesztett és/vagy spontán módon terjedő hamis tudattartalmak elleni való védekezés módszereit tárgyalja, megkülönböztetve a megelőző, a közbeavatkozó és az utólag alkalmazott befolyásolási eljárásokat.

Különös figyelmet szentel az életbe belépő új generációknak, akik kutatása során azt mutatta, ki, hogy az hamis tudattartalmakkal szemben mutatott reziliencia kulcstényezője az analitikus, kritikus gondolkodás, melyhez társul az értelmetlen, abszurd, kitalált gondolati tartalmak elutasítása. Lényeges szerepe van a kíváncsiságnak, ugyanakkora digitális írástudás önmagában kevés. A magasan iskolázott szülők körében felnőtt serdülők kevésbé kevésbé hiszékenyek, szemben az alacsony iskolázottságú szülők gyermekeivel, és hasonló a hatása a kisebbségi státusznak is. A szubjektív társadalmi státusznak viszont nem volt hatása a hiszékenységre.

A hatodik fejezet jelentőségét abban látom, hogy a szerző kilép a társadalomtudományi témájú disszertációk szerzői körében nem ritka elefántcsont torony mentalitásból, és eredményeit felkínálja a pedagógia, a demokratikus nyilvánosság alakításáért felelős kommunikációs közpolitika gyakorlati művelői számára.

A hetedik, záró fejezetben számot vet a hiszékenység kultúrája elleni küzdelem nehézségeivel. A nehézségek egy része a demokratikus társadalmi kommunikáció megvalósításának fogyatékoságaival függ össze, de más részük a világba született emberre váró hátborzongató idegenség következménye, melynek szorongató hatásai elől a bizonyosnak hazudott bizonyosság oltalmat adhat, A további kutatási irányok felvázolása lehetett volna bővebb is.

Egy ennyire átgondolt, kiegyensúlyozott, a tudományos megméréstetés szűrőin átment szöveg esetében nehéz dolga van az opponensnek, ha kritikai észrevételeket is várnak tőle. A bevezetőben érdemes lett volna Hankiss Elemér gondolatainak idézése, aki kaordikus korunkat jellemezve a magyar szakirodalomban elsőként emelte ki a változékonyság, az előre láthatatlanság, a komplexitás és a kétértelműség folytán jelentkező

egyre elviselhetetlenebb bizonytalanságot, mely a disszertációban elemezett hamis tudattartalmak meggyökerezésének és terjedésnek táptalaja,

Az elméleti részben mindenképpen ajánlok egy kiegészítést, mely a hiszékenység tünetegyüttese magyarázó tényezői sorában a neurobiológiai meghatározókat is tárgyalja. Leo Zmigrod magyarul nemrég megjelent könyvében a Kreko által is tárgyalt analitikus gondolkodást kognitív flexibilitásként mutatja be, mely a merev, tekintélyelvű, az összesküvés elméletek elhívására hajlamos emberek agyával szemben más agyi területeken szabadít fel jutalmazó neurotranszmittereket. A flexibilitás a homloklebenyben szabadít fel örömrészt, míg a merev gondolkodásnak kedvező neuronok a kéreg alatti striátumban összpontosulnak.

A politikai összeesküvéselméletek bemutatásakor hiányoltam a magyar társadalomban a huszadik században különösen elterjedt, s ma is összeesküvéselméletet, melynek centrumában, mint Pók Attila munkáiból tudjuk, a szabadkőműves ellenes hisztéria áll. Különösen határos kombináció a szabadkőművesség démonizálása a szerző által is említett antiszemitizmussal párosul.

Krekó helyesen különbözteti meg az összeesküvéselméletek népszerűsége, a tudományellenesség és a hamis hírek elhívására való fogékonyság belső, a lélek tereiben működő és a külső, a társadalom kommunikációs terében közreható tényezőket. Utóbbiak sorában nagyobb figyelmet fordíthatott volna a horizontálisan szerveződő társadalmi média hatásaira, melyek a különböző platformok felhasználóinak tömegeit egyszerre motiválják a hamis tudattartalmak előállítására és fogyasztására.

A disszertációban bemutatott, kvantitatív kutatási módszerek alkalmazásával nyert empirikus eredmények zárt logikai sorban bizonyítják az elméleti kifejtéseket. Kiegészítésként nem ártott volna kvalitatív vizsgálatokat is végezni, amire a társadalmi média platformjain a vakcina ellenesség témájában különösen bőséges mennyiségben található tartalmak lehetőséget adtak volna. Esettanulmányok, interjúk a hamis tudati tartalmak hívóival és elutasítóival sokat segíthettek volna abban, hogy a szerző a disszertációban tárgyalt izgalmas, és sajnálatosan egyre aktuálisabb jelenségcsoportot az elvont intellektuális szintről leemelve az élmény szintjén is közel hozza az olvasóhoz.

Egészében megállapítható, hogy az opponens által bírált mű messzemenően alkalmas arra, hogy az MTA Doktori Tanácsa a disszertációt nyilvános vitára bocsássa, s kérem a tudományok doktora cím elnyeréséről döntené hivatott bizottságot, hogy Krekó Péternek az MTA doktora cím odaítélését javasolja.

Budapest, 2026. szeptember 15.

Dr. Csepeli György, az MTA doktora